

Okulicz, Łucja

Bałtowie we wczesnej epoce żelaza

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 33-38

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BAŁTOWIE WE WCZESNEJ EPOCE ŻELAZA

Termin „wczesna epoka żelaza” jest określeniem umownym, zwłaszcza w odniesieniu do interesujących nas obszarów staropruskich. W zasadzie powinien on oznaczać okres, w którym znajomość przedmiotów wykonanych z żelaza winna być powszechna. Dlatego też na całym obszarze Polski wyznacznikiem nowej epoki — epoki żelaza — są pojawiające się w zespołach kultury łużyckiej narzędzia żelazne, będące bądź importem z ośrodków produkcyjnie przodujących, bądź też wykazujące cechy miejscowego pochodzenia. Ich obecność stanowi zapowiedź szerzenia się nowych prądów cywilizacyjnych, mających ogromne znaczenie gospodarcze i zmieniających w sposób widoczny strukturę społeczną. W źródłach archeologicznych przejawia się to występowaniem załączków nowych układów kulturowych i zanikiem dotychczasowych, charakterystycznych dla epoki brązu. Oczywiście wszystkie te procesy nie były nagłe, przebiegały w dość szerokich ramach chronologicznych i ich prawidłowe przesłedzenie wymaga dogłębnej analizy opartej także o metody statystyczno-porównawcze, selekcjonujące obserwowane zjawiska w grupy i podgrupy o różnej wartości dowodowej. Tradycyjnie rzecz ujmując, wczesną epokę żelaza, także na ziemiach pruskich, należałoby rozpocząć od początku okresu halsztackiego C, to znaczy od mniej więcej 650—600 przed n.e. Tymczasem, jak wykazały badania, nie zaszły w tym czasie tutaj żadne zmiany w panującym układzie osadniczo-kulturowym, typowym dla epoki brązu, nie ma także dużej liczby przedmiotów żelaznych. Natomiast zaobserwowane przemiany przypadały na okres następny. Dlatego też wczesną epokę żelaza rozpoczynamy na tych terenach od okresu halsztackiego D, co w dotychczas obowiązującej chronologii bezwzględnej wyraża się datą 550—500 przed n.e. Należy podkreślić, że kryteria wydzielające wczesną epokę żelaza od epoki brązu na tych terenach oparto wyłącznie na obserwacjach dotyczących charakteru osadnictwa i kultury, natomiast nie objęły one zmian w zakresie narzędzi pracy. W dalszym ciągu przynajmniej jeszcze przez następne 150—200 lat rozwijały się miejscowe ośrodki metalurgii brązowniczej, produkujące tradycyjne formy narzędzi, nie zanikła też rola kamiennych przedmiotów w życiu codziennym mieszkańców tych ziem. Wzrastała oczywiście liczba przedmiotów żelaznych znajdujących w pochodzących z tego czasu obiektach — były to jednak bądź nieliczne importy, bądź pochodziły najpewniej z ostatnich wieków przed naszą erą. W świetle dotychczasowych źródeł powszechność żelaznych przedmiotów, a być może także ich miejscowa produkcja, przypadała na pierwsze wieki naszej ery. Dlatego też

prawidłowiej byłoby mówić dopiero wtedy o epoce żelaza. Niemniej przejrzystość stosowanej terminologii wymaga pewnej relatywności chronologicznej zjawisk zachodzących na znacznie szerszych obszarach, niż interesujący nas teren. Nie budząca wątpliwości współczesność powstających tu zjawisk osadniczo-kulturowych z wczesnożelaznymi kulturami pomorską i podkloszową, rozwijającymi się na pozostałym obszarze Polski, wydaje się być wystarczającym powodem do zastosowania podobnej klasyfikacji terminologicznej. Ma to zresztą swoje znacznie głębsze uzasadnienie.

Sytuacja kulturowo-osadnicza tych ziem w epoce brązu rysuje się, w świetle zachowanych nielicznych materiałów źródłowych, dość jasno. Obszar od dolnej Wisły po linię Wielkich Jezior Mazurskich i od błot Pregoly po Wkrę i Narew jest miejscem rozwoju lokalnej grupy mazursko-warمیńskiej kultury łużyckiej¹. Osadnictwo Półwyspu Sambijskiego, wykazujące niewątpliwe tradycje miejscowe, wchodzi w tym czasie w stały kontakt natury wymiennej z kręgiem łużyckim, czego wyraźnym potwierdzeniem wydaje się być zestaw przedmiotów brązowych tu występujących, a także stosunkowo liczne nawiązania do stylu ceramiki łużyckiej. Zjawiska kulturowe późnej epoki brązu na Mazurach wschodnich są słabo rozpoznane, ogólnie nieliczne punkty osadnicze z tego terenu wiązane są pod względem kulturowym bądź z osadnictwem sambijskim, bądź z terenami położonymi bardziej na wschód. Nie ulega wątpliwości, że bogaty rozwój grupy mazursko-warمیńskiej kultury łużyckiej warunkowały zarówno przesłanki wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Nie znamy przyczyn ani dróg zaniku przewodnich cech kulturowych tej grupy, niejasne są także procesy, które doprowadziły do podstawowych zmian osadniczo-kulturowych, zarejestrowanych w źródłach archeologicznych. Swego czasu Józef K o s t r z e w s k i wysunął hipotezę, że mamy tu do czynienia z procesem stopniowej bałtyzacji Warmii i Mazur, przy czym punkty wyjściowe tych przemian lokował na Półwyspie Sambijskim i Mazurach wschodnich, widząc ich kolebkę w rozwijających się tu kulturach epoki brązu. Ten punkt widzenia uzasadniała wysuwana przez tegoż uczonego teoria o lokalnych przesunięciach ludności łużyckiej na Warmię i Mazury w IV okresie epoki brązu, która to ludność współżycząc z dawniej osiadłymi tu mieszkańcami wytworzyła nowy kompleks osadniczo-kulturowy znany jako grupa mazursko-warمیńska kultury łużyckiej². Po paru wiekach istnienia osadnictwo Warmii i Mazur zostało zmajoryzowane przez nasuwające się od wschodu i północy bałtyjskie elementy ludnościowe. Pogląd Józefa Kostrzewskiego nigdy nie został przyjęty przez naukę niemiecką, oczywistą zaś łączność kulturową tych ziem z pozostałym obszarem „łużyckim” interpretowano jako rezultat oddziaływań kulturowych, zgodnych zresztą z zasadniczym kierunkiem istniejącej wymiany dóbr materialnych³.

¹ J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łużycką a bałtyjską a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, *Slavia Antiqua*, t. 5, 1956, ss. 21 n; E. Sprockhoff, *Das Lausitzer Tüllenbeil* *Prähistorische Zeitschrift*, Bd. 34/35, 1949/1950, ss. 120—126.

² J. Kostrzewski, op. cit., s. 64.

³ C. Engel, *Aus Ostpreussens Vorzeit*, Königsberg, 1935, ss. 49—50; tenże, *Die Lausitzer Kultur in Ostpreussen*, *Forschungen und Fortschritte*, Jg. 8, 1932, s. 42.

Nie wchodząc głębiej w istotę tego zagadnienia, jako że nie jest ono zasadniczym tematem niniejszego opracowania, odnotować jedynie należy fakt niezaprzeczalnej odmienności osadnictwa i kultury Mazur zachodnich i Warmii w epoce brązu od zjawisk notowanych w tym czasie na Półwyspie Sambijskim i Mazurach wschodnich. Zanik przewodnich cech grupy mazursko-warmińskiej kultury łużyckiej synchronizuje czasowo z pojawieniem się nowych elementów kulturowych także na tamtych terenach. Na podstawie materiałów źródłowych, pochodzących głównie z badań przedwojennych, można wyróżnić kilka wspólnych dla całego obszaru cech, świadczących o postępującej przemianie struktury osadniczo-gospodarczej. Do nich przede wszystkim należy model osadniczy oparty o sieć małych osiedli obronnych zakładanych na wydzielających się naturalnie wysoczyznach morenowych, w dolinach rzek i nad brzegami jezior, a także na ich wyspach lub w zatokach przy brzegach⁴. Jednocześnie panującym obrządkiem pogrzebowym stał się zwyczaj wznoszenia kurhanów z nasypem ziemnym, kamienno-ziemnym lub kamiennym, zawierającym kilka lub kilkanaście pochówków ciałopalnych. Brak systematycznych badań obu kategorii zabytków na całym byłym obszarze pruskim, a także wrywkowa publikacja uzyskiwanych w różnym czasie i w różny sposób materiałów zabytkowych, nie pozwalają na pełne przesłедzenie początków i przebiegu procesu tych zmian, ani też na wskazanie rejonu legitymującego się najstarszą metryką ich powstania⁵. Tradycji budownictwa obronnego jako systemu osadniczego nie potwierdziły źródła archeologiczne epoki brązu ani dla obszaru rozwoju grupy mazursko-warmińskiej kultury łużyckiej, ani też dla Mazur wschodnich i Półwyspu Sambijskiego. Mniemać zatem należy, że umiejętność budowania osiedli obronnych tego typu została zapożyczona z zewnątrz, z obszaru, gdzie istniały zakorzenione jej tradycje. Kurhanowy obrządek grzebalny był typowy dla obszaru Sambii i Mazur wschodnich w epoce brązu, znane są także przypadki wznoszenia kurhanów przez ludność grupy mazursko-warmińskiej kultury łużyckiej synchronizujących czasowo z płaskimi cmentarzyskami tej ludności. Jak wykazały obserwacje materiałów źródłowych, równocześnie z jednolice-niem systemu osadniczego i grzebalnego, pojawiła się nowa, obca tym terenom technika lepienia naczyń o dnach kulistych. Początkowo widać pewną dwutorowość produkcji ceramicznej, to znaczy obok tradycyjnych form płaskodennych występowały naczynia o dnach kulistych lub kulistoszplaszczonych. Jednakże w stosunkowo krótkim czasie odnotować można zdecydowaną przewagę form kulistodennych lub niemal wyłącznie ich występowanie na stanowiskach odkrywanych od Półwyspu Sambijskiego po górne dorzecze Narwi, Biebrzy i Wkry oraz dolne dorzecze Wisły. Po raz pierwszy całe terytorium pruskie legitymowało się wspólnymi cechami kulturowymi i to bardzo istotnymi, dotyczącymi podstawowych dziedzin gospodarki, osadnictwa i wytwórczości. Dodać bowiem należy, że na podstawie badań palinologicznych, paleozoologicznych i pa-

⁴ J. Antoniewicz, *Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach*, Światowit, t. 25, 1964, ss. 1 n.

⁵ E. Kunicka-Okulicz, *Uwagi o procesie kształtowania się kultury kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, *Archeologia Polski*, t. 11, z. 2, 1966, ss. 425 n.

leobotanicznych można wnosić o wykształceniu się specyficznego typu gospodarki, polegającej na leśnym wypasie zwierząt, głównie owcy, kozy i konia, a więc gatunków wyjątkowo dobrze przystosowanych do trudnych warunków tutejszego środowiska naturalnego⁶.

Geneza kultury kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza — to zagadnienie niezwykle złożone. Na jej obraz rekonstruowaną na podstawie źródeł archeologicznych, obok wymienionych cech przewodnich, złożyły się także starsze elementy miejscowe oraz różnego typu wpływy z obszarów sąsiednich. Z analizy materiałów źródłowych dotychczas uzyskanych wynika, że wykształcenie się nowych, przewodnich jej cech nastąpiło na całym obszarze równocześnie, a w każdym razie w ramach jednego okresu chronologii względnej. Za starsze ich terytorium wyjściowe, oprócz obrządku pogrzebowego, uznać należy tereny położone na wschód, a więc obejmujące leśną strefę Naddnieprza i dorzecze górnego i środkowego Niemna. Według ustaleń językoznawczych były to domeny starego osadnictwa bałtyjskiego, które archeologiczne dowody swej działalności w okresie wczesnożelaznym pozostawiło w postaci kultur ceramiki kreskowej, grodzisk smoleńskich i górno-oksckich oraz juchnowskiej⁷. Kontrowersje budzą jedynie wszelkie określenia etniczne plemion kultury miłogradzkiej.

Zakres wpływów idących z kręgu kultur bałtyjskich na omawiany obszar we wczesnej epoce żelaza był ogromny i właściwie czytelny jest we wszystkich przejawach działalności kulturowo-osadniczej. Charakter tych wpływów może być różnie interpretowany, począwszy od uznania wyłącznie kontaktów natury wymiennej, na lokalnych migracjach grup osadników skończywszy. Z ułamkowych wprawdzie danych wynika, że proces przemian kulturowych mógł się rozpocząć na obszarze Mazur wschodnich, a więc w rejonie bezpośredniego styku z kulturą ceramiki kreskowej, skąd rozszerzony został na Mazury zachodnie i Sambię. Szczególnie symptomatyczny bowiem był tu wyjątkowy wzrost punktów osadniczych w stosunku do poprzedniego okresu. W tym rejonie występowały także najwcześniej datowane osiedla nawodne. Podobne typy osad odnotowano tu także u schyłku neolitu i we wczesnym brązie.

Przyjmując koncepcję przesunięć ludnościowych ze wschodu na Mazury i Sambię można by mniemać, że proces formowania zachodniego odłamu Bałtów był czasowo zbieżny z rozwojem tu wczesnożelaznej kultury kurhanowej. Były to proces stapiania się substratu ludnościowego o nieokreślonych, różnych etnosach z napływowym elementem bałtyjskim. Nie wykluczając jednak innych możliwości interpretacyjnych stwierdzić należy, iż w ostatnich wiekach przed naszą erą doszło po raz pierwszy na obszarze staropruskim do wytworzenia się mniej więcej jednolitego kompleksu kulturowego, a zapewne i ludnościowego. Proces formowania zachodniego odłamu Bałtów we wczesnej epoce żelaza byłby czasowo synchroniczny z analogicznymi zjawiskami obserwowanymi w Europie środkowej. Do tego czasu odnosi się bowiem formowanie kultury ja-

⁶ J. Antoniewicz, op. cit., ss. 181—183; K. Krysiak, *Charakterystyka materiału zwierzęcego ze stanowiska w Jeziorku, pow. Giżycko*, *Materiały Starożytne*, t. 3, 1958, ss. 71 n.

⁷ N. N. Tretiakow, *K woprosu o Baltach i Slawianach w oblasti Wierchnio Podnieprawia*, *Slavia Antiqua*, t. 11, 1964, ss. 1—36.

storskiej uznawanej powszechnie jako wyraz krystalizacji najstarszej kultury ludności germańskiej. Być może analogiczne wartości w zakresie rozpoznania etnicznego przedstawia kultura pomorska i grobów podkloszowych — pewne sugestie w tym względzie wysuwa archeologia radziecka.

Prześledzenie ciągłości osadniczej i kulturowej między wczesną epoką żelaza a układami osadniczo-kulturowymi okresu wpływów rzymskich jest szczególnie utrudnione. Przede wszystkim na skutek ogromnego kontrastu między tymi zespołami, wynikającego z rewolucyjnych przemian, jakie wprowadziło upowszechnienie żelaza. Niemniej do najważniejszych świadectw o przetrwaniu podstawowego trzonu ludności należy obserwowana kontynuacja struktury osadniczej opartej o system małych osiedli obronnych oraz, jak się wydaje, analogiczny system gospodarczy polegający na specyficznej formie hodowli — półlesnego wypasu ze znacznym udziałem konia i owcy w składzie gatunkowym utrzymywanych stad. Można także wskazać szereg drugorzędnych elementów kulturowych kontynuowanych w zakresie produkcji ceramicznej, czy też przetrwanie w mało zmienionej formie ozdób z brązu⁸.

Wymienione elementy świadczące o ciągłości kulturowej obserwować można na całym obszarze Mazur i Sambii, nowe zaś cechy kultury okresu wpływów rzymskich należą bądź do interregionalnych wyznaczników epoki, bądź też mogą być interpretowane jako importy z sąsiednich obszarów o kontrastowo odmiennym stylu kultury. Nic zatem nie wskazuje na powstanie w tym czasie poważniejszych zmian w składzie osiadłej tu ludności. Wyjątek mogą stanowić jedynie obszary protojańskie, gdzie prawdopodobnie w pierwszych wiekach naszej ery nastąpił dalszy proces dosiedlenia przez osadników wschodniobałtyjskich.

Naszkicowana tu sytuacja kulturowa we wczesnej epoce żelaza uświadamia konieczność prowadzenia dalszych badań i wskazuje na najważniejsze ich kierunki rozwojowe. Zaostrzonej uwagi wymaga przede wszystkim obszar rozciągający się na wschód od rejonu Wielkich Jezior Mazurskich. Rejon ten zawsze traktowano dość marginesowo i pochodzących stąd zabytków nie tylko nigdy systematycznie nie badano, lecz także nie doczekały się one pełnego opracowania. Być może przyszłe badania terenie pozwolą na uchwycenie przebiegu procesu rozwoju osadnictwa epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, wyjaśniając jego związek z osadnictwem leśnej strefy wschodniej Europy. Czy rzeczywiście w tym rejonie rozpoczął się proces wczesnożelaznych przemian osadniczo-kulturowych? W jakim zakresie i jakimi drogami przeniknął w pozostałe rejony osadnictwa zachodniobałtyjskiego? W dalszym ciągu aktualny jest problem wypracowania takiego podziału typologiczno-chronologicznego materiałów źródłowych, który by w sposób niewątpliwy odzwierciedlał rzeczywiste procesy osadniczo-kulturowe na całym interesującym nas obszarze. W tym celu istnieje pilna konieczność uzyskania przynajmniej kilku reprezentatywnych zespołów z różnych punktów badanego terytorium z całym warształem metodycznie przeprowadzonych obserwacji terenowych i gabinetowych. Dałoby to podstawy do odtworze-

⁸ H. Jankuhn, *Zur räumlichen Gliederung der älteren Kaiserzeit in Ostpreussen*, *Archaeologia Geographica*, H. 4, 1950, ss. 59—66.

nia różnicowań chronologicznych w obrębie wydzielonej terytorialnie i czasowo kultury oraz do opracowania jej wewnętrznej periodyzacji i chronologii relatywnej. Mogłoby to w efekcie doprowadzić do bardziej precyzyjnego określenia jej genezy, kierunków rozwojowych i stopnia różnicowania na poszczególnych, mniejszych terytoriach. Należy bowiem zdawać sobie sprawę z tego, że realizacja takich zamierzeń jest szczególnie utrudniona z pozycji posiadanych obecnie źródeł. W swych obserwacjach opieramy się bowiem, wobec zniszczenia niemal wszystkich zbiorów, na dotychczasowych, bardzo niepełnych publikacjach, głównie niemieckich sprzed ostatniej wojny. Wobec bardzo powolnego dopływu nowych materiałów i przypadkowości ich odkrywania, trudno jest formułować w pełni uzasadnione sądy. Dotyczy to także problemu stosunku analizowanego tu zespołu osadniczo-kulturowego do współczesnych mu kompleksów rozwijających się na obszarach sąsiednich. Zwłaszcza istotne jest to dla określenia wzajemnych kontaktów i wpływów z obszaru kultury łużyckiej, pomorskiej i grobów podkloszowych. Z tego też względu spodziewać się należy pewnej koncentracji wysiłków badawczych w rejonie styku tych kultur. Mogłoby to zweryfikować dotychczasowe poglądy i pozwoliło na wysunięcie nowych, bardziej uzasadnionych koncepcji.

THE BALTIC COAST TRIBES IN EARLY IRON-AGE

SUMMARY

Basing upon the archeological researches we can see that settling and cultural centres appeared here in early iron age which may be considered as the beginning of the uniform set of people. It was developing on the territory of the Peninsula Samland and the Masurian Lake District from the Hallstatt D period onwards up to the first centuries of our era. The complex of relics deriving from that time was set apart and classified as the Western-Baltic tumulus civilization. Its predominant features concerned some fundamental fields of economics, settlements and production. They expressed themselves in building small defensive settlements, and in a peculiar breeding method (cattle — mainly horses, sheep and goats were — grazing partly in woods), and also in introduction of novel techniques in ceramics, viz. ball-shaped bottoms. Another relevant feature of that civilization was the uniformity of the burial ritual mainly consisting in raising large barrows with numerous urn-burials. Except for the burial ritual which had a long tradition in this region all the rest of leading features of the West-Baltic tumulus civilization had their older contemporary counterparts all over the area of the brushed ceramics civilization and in the castles of Smolensk Upper Oka as well as in Yuhnov and Milograd regions. These civilizations developed all over the woldland area adjacent to the Dniepr River as well as in the upper and middle reaches of the Niemen River on territory which is still abundant in names of the Baltic coast derivation of the most ancient kind. Common features of economy, settlements and production in the area of the West-Baltic tumulus civilization and in the ancient Baltic settlements let us put up a thesis on the possibility of population shifts from the Baltic area towards south-eastern Baltic coast, where all the population together with groups already settled there, built up a uniform settlement complex and their own native culture. That civilization could be regarded as the most ancient evidence of activity of the western Baltic coast people. Such a thesis seems to be confirmed by the apparent contribution of that civilization into other formations at the time of the Roman influence, particularly in respect of the early Roman settlement in the Mrągowo Lake District, the Węgorzewo Lake District as well as over the Peninsula of Samland. Because of the scarcity of factual evidence caused by the war, further exploration is now being planned to precise the chronology of the west-Baltic tumulus civilization, and investigation of its association with the contemporary formations bordering on it from the East, West and South.